

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

A vidék vonzásában | 4.

„A PUSZTULÁS ÚTJÁN HALADNAK”

Baranyai lelkészek egykejelentései (1934)

Szerkesztette: Koloh Gábor

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

„A PUSZTULÁS ÚTJÁN HALADNAK”

BARANYAI LELKÉSZEK
EGYKEJELENTÉSEI (1934)

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DIPLOMATARIA

Seriem fundavit

PÁL FODOR

Redigit

ANTAL MOLNÁR

Gaudentes rure Camenae 4.

Subseriem redigit

KRISZTIÁN GERGELY HORVÁTH

ELKH | Eötvös Loránd
Research Network

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2022

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
OKMÁNYTÁRAK

A vidék vonzásában 4.

„A pusztulás útján haladnak”
Baranyai lelkészek egykejelentései (1934)

Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta

KOLOH GÁBOR

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2022

A kötet megírását a Nemzeti Kulturális Alap, kiadását az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport támogatta:

NKA 201102/3605

Lektorálta:
Deáky Zita, Pakot Levente, Ugrai János

© Koloh Gábor, 2022
© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022

A borítón:
Fiatal pár. Vajszló, 1910-es évek. Kovács János felvétele (Néprajzi Múzeum);
Fülep Lajos, 1930-as évek; Református templom. Drávaszerdahely, 1922
(Néprajzi Múzeum)

ISBN 978-963-416-338-1 ISBN 978-963-416-352-7 (PDF)
ISSN 2063-8485 (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak)
ISSN 2786-1449 (A vidék vonzásában)

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés: BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Ördög Virág
Tördelés: Kele János
Nyomdai munka: Prime Rate Kft., Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Bevezetés	9
A légkör	12
Nagycsalád	14
Születésszabályozás	17
Kultúra	20
Gazdálkodás	23
Terjeszkedő idegenek	27
Források	31
1. Pécs, esperesi körlevél	31
2. Adorjás	33
3. Babarc	36
4. Baranyahídvég	43
5. Becefa–Zsibót	45
6. Belvárdgyula	52
7. Beremend	55
8. Besence	58
9. Bisse	60
10. Bogdása	66
11. Botyka	72
12. Csarnóta	76
13. Cún	83
14. Czinderybogád	88
15. Dancsháza	90
16. Dióviszló	93
17. Drávacsehi	100
18. Drávacsepely	106
19. Drávafok	112
20. Dráwapalkonya	117
21. Drávaszabolcs	120
22. Drávaszerdahely	123
23. Egyházasharaszti	129
24. Garé	131
25. Gordisa	134

TARTALOM

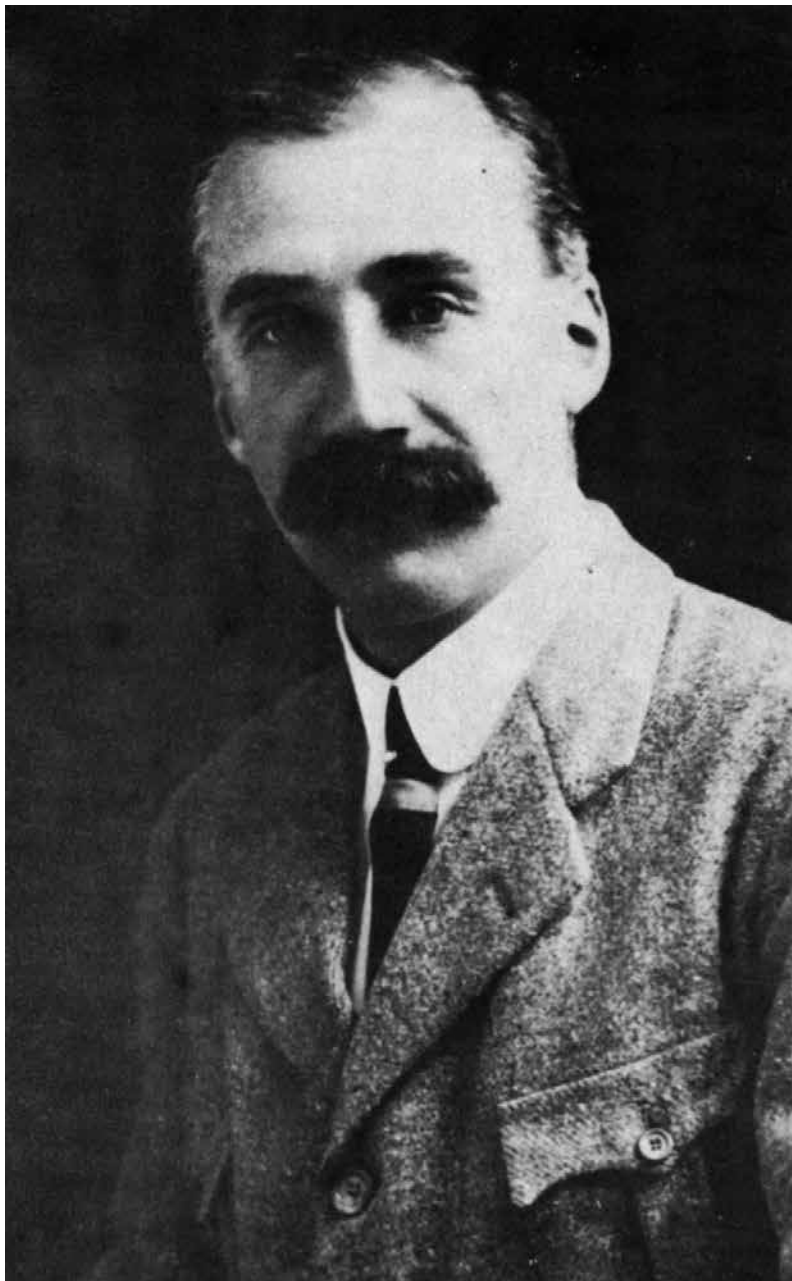
26. Gyöngyfa	137
27. Gyúd	139
28. Harkány	142
29. Hirics	148
30. Ipacsfa	153
31. Kákics	156
32. Katádfa	162
33. Kémes	164
34. Kemse	167
35. Kiscsány–Oszró	168
36. Kisharsány	172
37. Kispeterd	174
38. Kistótfalu	176
39. Kórós	179
40. Kovácshida	182
41. Kölked	186
42. Lúzsok	191
43. Magyarmecske	195
44. Márfa	198
45. Markóc	204
46. Marócsa	208
47. Matty	210
48. Mohács	221
49. Nagycsány	226
50. Nagyarsány	228
51. Nagypeterd	234
52. Nagytótfalu	238
53. Nagyváty	242
54. Nyugotszenterzsébet	249
55. Okorág–Monosokor	253
56. Old	254
57. Páprád	257
58. Peterd	260
59. Piskó	265
60. Rádfalva	268
61. Rózsafa	272
62. Sámód	277
63. Sellye	282
64. Siklós	288
65. Siklósnagyfalu	291
66. Sósvertike	294
67. Szaporca	295
68. Szava	304
69. Terehegy	312

TARTALOM

70. Tésenfa	315
71. Turony	319
72. Vajszló	324
73. Zaláta	337
74. Zengővárkony	341
Bibliográfia	343
Források	343
Sajtó	343
Felhasznált irodalom	343
A történeti Felsőbaranyai Református Egyházmegye települései	350
Személynévmutató	351
Helynévmutató	359

1. kép. Fülep Lajos az 1930-as években

Forrás: F. Csanak Dóra 1984. 173.

BEVEZETÉS

Az itt közölt források a történeti Felsőbaranyai Egyházmegye (ma a Baranyai Református Egyházmegye része) lelkészeinek úgynevezett egykejelentései 1934-ből. Fülep Lajos zengővárkonyi lelkész szorgalmazására Nyáry Pál pécsi esperes küldte körbe a jelentés alapjául szolgáló kérdősort az egyházmegye lelkészei között, és mihamarabbi választ kért azokra. Összesen 73 településről érkezett be eltérő minőségű (mélységű) anyag, amelynek közzétételére vállalkozik ez a kötet. Fülep a kérdések összeállításával az érintett falvak és az ott élők teljes körű megismerésére törekedett. Az adatközlés szigorúan bizalmas jellegű volt. A kérdések főbb pontjait a települések története, gazdálkodása, népesedése, kultúrája és mentalitása, valamint a népességcsökkenés megállításának lehetőségei jelentik. Az iratanyag Fülep Lajos hagyatékában maradt fenn, ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi. Fülep elsősorban művészettörténészként ismert, munkásságának jelentősebb részét művészettörténeti írásai teszik ki, ám kevésbé ismert, hogy a két világháború között politikai indíttatásból belső száműzetésbe vonult. Ekkoriban a legtöbb időt a Baranya megyei Zengővárkonyban töltötte, református lelkészként. Itteni működése során figyelt fel a magyar lakosság számának fogyatkozására és a németek magasabb termékenységére. Tapasztalatait a *Pesti Napló*ban közölt cikksorozatában foglalta össze 1929-ben, ám kemény és olykor provokatív kijelentései miatt a közlést leállították.¹ Nem Fülep volt az első, aki országos szintre emelte a dél-dunántúli születésszabályozás problémáját, de kétségtelen, hogy hatása mind a kor diskurzusára, mind a későbbi szisztematikus kutatásokra is jelentős volt. Andorka Rudolfot, akinek történeti demográfiai munkássága a dél-dunántúli születésszabályozás témájával indult, szintén Fülep inspirálta.² A téma jelentőségét maga Andorka így határozta meg:

„A dél-dunántúli alacsony születési arányszám, az egyke (egygyermek-rendszer) az első társadalmi problémák és demográfiai jelenségek közé tartozik, amelyek a közvélemény és a társadalomtudomány érdeklődését felkeltették. Bár a kérdés a statisztika, pontosabban a népesedésszisztematika tárgykörébe tartozik – ha az alacsony születési arányszám okainak és hatásainak kutatására is kiterjesztjük –, a demográfia tudományának egyik fő témája, mégis a demográfusokon és statisztikusokon kívül írók,

1 Erről bővebben lásd Koloh Gábor 2021a, 27–31.

2 Aetas 1996, 113–114.

újságírók, orvosok, szociográfusok és szociológusok stb. is foglalkoztak vele. Így az egykeletkezés története az elmúlt korszakok egész közéletéről és társadalomtudományáról érdekes képet nyújt.”³

A kérdés azért is váltott ki komoly érdeklődést a két világháború közötti időben, mert több folyamat és hatás keresztmetszetében állt. Ezek közül az egyik leginkább meghatározó a demográfiai átmenet volt. A demográfiai átmenet a népesedés történeti alakulásának globális olvasata: a javuló egészségügyi körülmények hatására a csecsemő- és gyermekhalálozás csökkent, valamint a várható élettartam drasztikusan megnőtt. A klasszikus modell szerint erre a változásra válaszul a termékenység gyors csökkenése következett be. A demográfiai átmenet első szakasza Magyarországon a 19. század utolsó harmadával indult, és a két világháború között, jórészt az 1930-as években zárult. A hosszabb távú átalakulást 1929-ben Warren Thompson regisztrálta, de a kidolgozására csak a következő másfél évtizedben került sor.⁴ Ekkoriban Magyarország értelmisége és lakosságának túlnyomó része még a világháború és a trianoni szerződés okozta veszteségek feldolgozásának korai – a ciklus egészén átnyúló – szakaszában volt, ami inkább kedvezett a gyászmunka első, még a háritással összefüggő fázisaként a legendák gyártásának, mint a történetek árnyalt feldolgozásának.⁵ A két háború között megerősödött a vidékre való koncentráció, ez volt ugyanis az a terület, amely felől az elpusztult és elcsatolt népesség utánpótlását a leginkább várták. A ma már ismert és egyre tisztábban látott demográfiai átmenet ráadásul területileg számos variánst mutatott,⁶ ami még inkább fokozta a megértés nehézségét és az olyan egytényezős magyarázatok elfogadására való hajlandóságot, mint amilyen a háború hatásaként fellépő kiábrándultság, a modernitás okozta vallástalanság, illetve erkölcstelenség, az élvhajhászás és így tovább. Természetesen nem független ezek dominanciája a közzétett szövegekben attól a tényről, hogy szerzőik lelkészek voltak. A helyi papságot a vidéki elit részeként mint közvetítőt foghatjuk fel a falvak népe és e nép viselkedése, életkörülményei iránt érdeklődő értelmiség között. Ugyanakkor – nyilván hivatásukból fakadóan – sok esetben több-kevesebb előítéllettel közelítettek az általuk bemutatott közösség felé; ez azonban önmagában még nem jelentene nehézséget a szövegek közel kilencven évvel későbbi olvasása során. Problematikusabb ennél az, hogy alapvetően mégiscsak egy zárt elitet alkottak, ami megnehezítette számukra, hogy olyan intim témák esetén, mint például a születéskorlátozás helyi gyakorlata, első kézből származó, pontos információt kapjanak. Ráadásul az 1934-ben működött felső-baranyai lelkészeknek még annyi esélyük sem volt

3 Andorka Rudolf [1969] 2001, 13.

4 Andorka Rudolf 1987, 260–300.; Dányi Dezső 1991, 187–232.; Óri Péter 2006, 299–300.; Illés Tamás 2021, 8.; Koloh Gábor 2021b, 151.

5 Lásd Ablonczy Balázs 2015.

6 Kamarás Ferenc 1991, 175.; Szentgáli Tamás 1991, 21.

erre, mint az egy-két generációval korább élt elődeiknek.⁷ Ezenkívül módszertani dilemmák is keletkeznek, ami szintén nem róható fel a nyilatkozó lelkészeknek: arra a kérdésre vonatkozóan ugyanis, hogy mikor kezdődött az egykezés (tágabban értve a születéskorlátozás), sokuk az anyakönyvekhez nyúlt, és érthetően a demográfiai átmenet kezdetével egy időre tette a látványos csökkenést. Ez a megoldás több szempontból is félrevezetővé vált a számukra. Nem láthatták így, hogy a házassági női szülési intervallumok nyújtása hogyan alakult az idők során, pedig a születéskorlátozás az átmenet előtt leginkább ezen az úton valósult meg. Ezt a problémát a csak később, az 1950-es években kidolgozott családrekonstrukciós módszer kezdte el áthidalni. Ebből fakadóan pedig rendre újabb keletűnek datálták azt, tehát nem olyan mélynek, több generáció óta beágyazódottnak látták a problémát, mint amilyen az valójában volt.⁸ Az iratanyag ugyanakkor megtestesíti azt a teljességre való törekvést, amellyel az egész egykeproblematika a leginkább megközelíthető, megérthető. A sokszínűsége miatt inkább kaotikusnak tűnő jelenség megragadása ugyanis a legkevésbé volt kizárólag a számok, a népesedési értékek felől értelmezhető; ma úgy mondanánk, egyszerre kellett azt kvantitatív és kvalitatív úton is megragadni, majd valamiképp rendszerezni és úgy következtetéseket levonni belőle. Fülep zsenije, hogy felismerte a sok és sokoldalú kérdések szükségességét, és végigvitte a megválaszoltatásukat. Nem volt ebben a munkában egyedül. Kiss Gézával, a kákicsi lelkésszel, aki az ormánsági egyke-, de átfogóbban az Ormánság-kutatás „kályhájaként” működött, kölcsönösen inspirálták egymást.⁹ Hogy aztán ez az anyag egészen a közelmúltig nem került feldolgozásra, leginkább arra mutat, Fülepnek nem volt lehetősége, hogy szisztematikusan kiaknázza a beérkezett válaszokat.¹⁰ Technikai oldaláról nézve, a kérdések néhol sugalmazottak (jó minőségű, vagy selejtes-e a beszivárgott nép; a közletről nem meghatározott úrgyűlölet és úrmajmolás tünetei stb.), és valószínűleg a sietve történt gépelésük során a temérdek elütés, a ki nem munkált mondatstruktúrák szintén nem segítettek elő a jól összevethető, pontos válaszok születését. A feldolgozásnak azonban a Fülep Lajost ért atrocitások is akadályát jelentették (erről részletesebben a következő

7 A 19. század közepétől jelentősen megnőtt a nem helybeli vagy környékbeli származású lelkészek aránya. Lásd Koloh Gábor 2019, Koloh Gábor 2021c.

8 A Vajszlóra és Besencére, valamint több ormánsági településre vonatkozó eddigi eredményeket lásd Andorka Rudolf [1969] 2001; Andorka Rudolf [1975] 2001; Andorka Rudolf [1987] 2001; Koloh Gábor 2021a.

9 „Egyetemi fiatalok, néprajztudósok, zenészek, írók jutnak el Kiss Gézához (Farkas Ferenc, Veress Sándor, Vaszy Viktor, Ortutay Gyula, Gunda Béla stb.). A népi irodalom 1935–38-as szakaszának legradikálisabb hangú képviselői közül Féja Géza és Kovács Imre látogatja meg.” – Achs Károlyné 2002, 35. Fülep és Kiss kapcsolatára vonatkozóan lásd Andrásfalvy Bertalan 1985, 4.; Achs Károlyné 2002, 35.

10 F. Csanak Dóra *Fülep Lajos kéziratok hagyatéka* című kötetében már 1984-ben közölte, hogy az irategyüttes milyen tételekből áll, lásd F. Csanak Dóra 1984. 2016-ban online is hozzáférhetővé tette a teljes anyagot, szkennelve. Az anyag felhasználásával készült korábbi elemzéseimet lásd Koloh Gábor 2015a, Koloh Gábor 2016, Koloh Gábor 2021a.

oldalakon írok). Nem kell azonban hosszan taglalni, miért érdemes ez az anyag mégis arra, hogy megjelenjen: a dél-dunántúli, főképp baranyai népeség kultúrája, mentalitása, társadalmi és gazdasági jellemzői, problémái az egész országot izgatták a két világháború között. Néprajzi kincsek tára, a vidékről való helyi elit látásmódjának leképeződése, a korai születésszabályozással élő népek mentalitásának némileg torz, de többé nem reprodukálható tükre. Eredeti és további kutatásért kiáltó egyedi információk hosszú sora jelenik meg ebben a kötetben, benne többek között elfelejtett szokásokról, családkokról, orvosokról és bábákról, lelkészekről. Egy, a kitüntetett figyelmet magára vonó vidékről.

A LÉGKÖR

A továbbiakban, inkább a forrásanyag értelmezését segítő, néhány pontban bemutatom azokat a fő témákat, amelyek a jelentésekben központi szereppel bírnak. Ilyen a nagycsaládi együttélés, a születésszabályozás gyakorlata, a környék kultúrája, gazdálkodása és az úgynevezett beszivárgók, de lényegében a németek problematikája. Mindezt megelőzve azonban érdemes jobban ismernünk azt a miliót, amely szinte kézenfekvővé tette ennek a szövegkorpusznak a megszületését.

Az 1920-as években a magyar szellemi életben kibontakozó népi mozgalom új hangon szólva fordult a magyar vidékhez, fedezte fel azt magának.¹¹ Ennek hatása messze kisugárzott, és a tudományos közegben is új megközelítést szült, amit Mályusz Elemér népiségtörténete is példázott.¹² Ebbe pedig beletartozott mindaz, „ami nem az állami politika része: az illető nép demográfiai jellemzői, a helyi közösségek településtörténete és együttélésük mindennapjai, az asszimiláció és a disszimiláció jelensége, lelki életük és kultúrájuk stb.”¹³ Ebben a gondolkodási világban, az urbánust ellentételezni kívánó népi útkeresésben kivirágzó falukutatás komoly hatását tükrözi, hogy még a világgazdasági válságban is életképes és eredményes tudott maradni.¹⁴ A mozgalom egyik legértékesebbnek tekintett kötete is egy ormánsági faluról, Kemséről jelent meg 1936-ban.¹⁵ A kutatások reflektáltak a korszak mélyen gyökerező problémáira: a földbirtok-politikára, a paraszti életszínvonal nyomorúságos voltára, a paraszti életforma válságára, a polgárosodás lehetséges útjaira, az öröklési rendszerben rejlő ellentmondásokra és így tovább.¹⁶ Mindezek pedig beleágyazódtak egy olyan nemzeti krízis víziójába, amelyet Fülep Lajos így foglalt össze: „A magyar nép pusztul, s ha így megy tovább, belát-

11 Lackó Miklós 1975, 20.; Borbándi Gyula 1989, 131.

12 Mályusz Elemér 1932.

13 Romsics Ignác 2011, 326., a témához lásd továbbá: Kövér György 2016.

14 Tóth Pál Péter 2002, 70.; Vasy Géza 2002, 77.; Bartha Ákos 2013, 51.

15 *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 2–55.; Elek Péter (szerk.) 1936.

16 Thirring Lajos 1934, 3*; Gunst Péter 1998, 193.; Gyáni Gábor 2008, 13.; Bartha Ákos 2014, 128.

ható időn belül kipusztul. (...) ez kivétel nélkül mindenki meggyőződése, aki a magyarság veszélyeztetett vidékein él, vagy ezeket a vidékeket jól ismeri.”¹⁷

Fülep szerepének súlyát Spannenberger Norbert pontosan ragadta meg, amikor hangsúlyozta, hogy:

„Ebben a szövegkörnyezetben tematizálták újra a református »egykes« falvak problémáját Kiss Géza ormánsági és Fülep Lajos zengővárkonyi lelkészek. Ez a téma persze korántsem volt új, hisz már a dualizmus idején is számos tanulmány anyagát képezte. Ami új volt, az a hangnem, egy tudós-lelkész érzelmekre hatni akaró és tudó dörgedelme intellektuell körökben”.¹⁸

Fülep a fokozódó németellenes légkörben új értelmezést adott a dél-dunántúli születésszabályozás kérdésének, ahogy az a kérdőpontokból is látható. A hitleri terjeszkedő politika és Bleyer Jakab miniszternek a hazai németek körülményeinek javítását szorgalmazó, nagy felháborodást keltő parlamenti beszéde a legnagyobb hazai kisebbséget a nemzeti létet veszélyeztető színben tüntette fel.¹⁹ Ennek az érzületnek aztán legismertebb produktuma Illyés Gyula *Pusztulás* című útirajza lett, de ez a munka Fülep Lajos közvetlen szellemi hatása alatt született. Hogy miért nem a zengővárkonyi lelkész tollából jelent meg a mű, azt Babus Antal hivatkozott tanulmányában elsősorban Illyés gyorsaságával indokolta, amely miatt Fülep több-kevesebb időre el is idegenedett Illyéstől.²⁰ Akadt azonban még egy további következménye is a szoros együttműködésnek, amely a források sorsára alapvető hatással volt. Fülep a történetek után a figyelem középpontjába került, és hamarosan Kodolányi János is felkereste őt Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Talpassy Tiborral. Kodolányi – aki különben maga is több szálon, szorosán kötődött az Ormánsághoz – tapasztalatait a *Magyarország* hasábjain összegezte.²¹ A cikk következményeként Fülepet Zengővárkonyban atrocitások érték, méghozzá 1934 tavaszán, mindössze néhány héttel azután, hogy az egykejelentések megíródtak. A feldolgozást illetően Fülep roppant nehéz helyzetbe került: hiába számított ugyanis titkosnak az anyaggyűjtés, ezek után már elkendőzhetetlen lett volna annak háttere és motivációja. Hogy nem volt alaptalan Fülep aggodalma, azt mutatja, hogy néhány évvel később Kiss Géza került bénító helyzetbe kákicsi közösségében, miután Móricz Zsigmondnak feltárta saját világát, az író pedig vérbő naturalizmusával vitte azt az ország egésze elé. A *Pesti Napló*ban Móricz például így jellemezte a kákicsiakat:

17 Fülep Lajos [1933] 1992, 59.

18 Spannenberger Norbert 2009, 88.

19 Fata Márta 1992; Ungváry Krisztián 2002; Babus Antal 2003.

20 Babus Antal 2003.

21 *Veszélyben a Dunántúl: Német előretörés, pusztuló magyarság* [riport]. *Magyarország*, 1934. márc. (57. sz.) 15.

„Úgy néznek ki, mint a nagyvárosok külvárosi mozijain a söpredék nép. Városi, konfekciós ruhában járnak, de úgy elnyúvik, hogy ragadnak a szennytól. Azt hiszik, hogyha csak sötét kelméből készült ruhát vesznek fel, akkor azt többet nem kell mosni. De nem is tudnak mosni.”²²

Kiss Géza, akinek ősei több generáció óta lelkészek és köztük ormánsági lelkészek voltak, két monográfiájával, az *Ormánysággal* és a már halála után, Keresztes Kálmán társszerkesztésében megjelent *Ormánysági szótárával* nehezen felbecsülhető értékmentő munkát végzett, de Móricz látogatása után nemcsak az atrocitásokkal kellett szembesülni, hanem kutatói mozgásterének beszűkülésével is.²³

Az egykejelentések mindenestre elkészültek, és Nyáry Pálon keresztül beérkeztek Fülephez. Habár Nyáry sürgette a teljes anyag visszaküldését, erre nem került sor.²⁴

NAGYCSALÁD

A családi együttélés, a generációk kapcsolata központi témája volt a kérdősornak, és így a jelentéseknek is. A nagycsalád a két világháború közötti időszakban Baranya megyében még több helyen létező együttélési forma, de felbomlása a 19. század első felében általánossá vált, és a század közepére sok esetben már csak az öröklési mechanizmusokban jelentkezett az emléke.²⁵ A nagycsaládban – Rúzsás Lajos meghatározása szerint – „az apa rendszerint házas fiaival, néha nős unokáival, vagy pedig a legidősebb testvér legfiatalabb testvéreivel élt együtt.”²⁶ Bár Rúzsás a férfiak szerepét hangsúlyozza, az egykejelentések világossá teszik, hogy a családi munkaszervezet működésében a nőknek, főleg az idősebb asszonynak legalább hasonló befolyása lehetett.

A családi élet minősége tehát az egykejelentések egyik kulcsfontosságú témája. Hogy miért, azt pontosan érzékelteti Erdei Ferenc a néhány évvel később íródott, nagy hatású szociográfiájában, a *Parasztokban*:

„A család értelme is visszájára fordult. Nem műhely többé, nem is fészek és nem is meleget árasztó tűzhely. Az asszony nem társ a munkában, gyermekek pedig nincsenek. Az az egy, aki van, nem arra való, hogy munkában törje magát, hanem hogy mint a virágszál, nevelkedjék az ablakban. A fészek akkor elpusztul, mikor az egyetlen gyermek megszületik. Aztán már játék vagy elmerülés az asszonnyal való együttélés s kíméletlen asszonyi gond vigyáz arra, hogy ne szülessék több gyermek.

²² *Pesti Napló* 1938, 6. 30.

²³ Achs Károlyné 2002, 61.

²⁴ MTA KIK Ms 4593/167.

²⁵ Koloh Gábor 2021a, 135–148.

²⁶ Rúzsás Lajos 1964, 87–88.

A tűzhely sem áraszt meleget, mert nincs közös törekvés és együttes erőfeszítés, amely után jó lenne megpihenni. Közös vigyázat és közös élvezet-vágó az élet s ebben nincsen pihenés vagy megállás, csak eltemetkezés.”²⁷

A kihűlt, elpusztuló fészek, a kiüresedtség létének és mértékének feltárását célozta a kérdőív több kérdése is, amelyek a családi élet működésére, az öregek megbecsülésére, a fiatalok, a vők, a menyasszonyok helyzetére és különösen a gyerekekkel vagy egyke gyermekkel való bánásmódra vonatkoznak. Számos lelkészi jelentésben hosszú bekezdések törekedtek minél részletesebben feltárni a látott gondokat. Horváth Antal csarnótai lelkész általánosként írta le a családi békétlenséget, és igen gyakran a vadházasságot és a házasságtörést.²⁸ Gubacsi Gábor drávaszerdahelyi lelkész a paráznság alatt leginkább az Ormánságban már évtizedekkel korábban is közkeletűnek tekintett próbaházasság intézményét értette, de a házasságtörést, különösen a fiatalabb házások esetén, ő is közkeletűnek mutatta be.²⁹ „(...) könnyen elnéznek a paráználkodó házastárs hűtlensége felett. Itt nincsenek emiatt tragédiák, de vannak hasonló-kép[p]en való visszatorlások.”³⁰ – látta Kálmán Farkas bogdásai lelkész. Nemcsak ebben van egyfajta konszenzus számos lelkész között, de a nagycsaládban együtt élők esetén a családon belüli hatalom bírása is mutatott rokon vonásokat.

A családon belüli hatalmi viszonyok a születésszabályozással szoros összefüggést mutathatnak.³¹ Kiss Z. Géza, a kákicsi lelkész unokaöccse, maga is az Ormánság múltját kutató történészként korábban rámutatott, hogy „a szüle (a család gazdaasszonya) az élelem, a ruhának való vászon és a főzőkanál birtokosa; az udvaron játszó »puruntya gyerökök« és az aprójóságok gondviselője; minden titkok tudója, szívek-vágyak ismerője.”³² Kiss megállapítását támasztja alá több egykejelentés is, amely hangsúlyozza a szüle szerepét a gyermekvállalásra: „Az idősebb nő szigorú zsarnoka a fiatalabbnak, beleszól nemi életébe is.”³³ „Az anyós dirigál.”³⁴ „A vő, akinek legtöbb esetben hallgatás a dolga, sokszor még felesége sem bánna, ha több gyermek lenne, az öreg anya azonban nem akart látni több gyereket, nagyobbbrészt ő diadalmaskodott.”³⁵ „A gyereket a nagymama neveli.”³⁶ A nagycsaládban érvényesülő munkamegosztás tehát a gyermeknevelésre is kiterjedt, ahol ennek a felelősége a női nagyszülőt illette, miközben az anya erejét a mezei munkába való aktívabb bevonással aknázták ki. Erre vonatkozóan írta tehát Kovács Imre,

27 Erdei Ferenc [1938] 1973, 178.

28 MTA KIK Ms 4593/180. Csarnóta.

29 *Pécsi Napló* 1893, 186. *Szégnyből a halálba*; MTA KIK Ms 4593/193. Drávaszerdahely.

30 MTA KIK Ms 4593/178. Bogdása.

31 Edvinsson, Sören – Kling, Sofia 2010, 119.

32 Kiss Z. Géza 1994, 200.

33 MTA KIK 4593/186. Diósvizlő.

34 MTA KIK 4593/173. Becefa–Zsibót.

35 MTA KIK 4593/210. Kórós.

36 MTA KIK 4593/228. Nagyváty.

hogy a „család az öreg szüle uralma alatt él”, de ő sem ismerte fel a helyzet mélyre nyúló gyökereit, amikor azt írta, hogy „Új matriarchátus van kialakulóban, és ebben a tragikus, hogy a matriarchátus a feltörő vagy az elfáradt népek életformája. Az Ormánságban ez utóbbi miatt van.”³⁷ Ez a hatáskör- és feladatmegosztás nem ekkor alakult ki, hanem jóval korábban, és ez lehetett az oka a születéskorlátozás megindulásának is; nem a 20. században, és nem is a 19. században, hanem már a 18. század utolsó harmadában. Ott ugyanis, ahol több testvérpár élt együtt, a szüle gondjaira bízott gyermekek száma többszörös növekedést mutatott, és ennek a tehernek a csökkentésére való törekvés még egy fiatalabb szüle esetén is racionálisnak mutatkozott. Az idősök elerőtlenedése azonban hatalmi pozíciójuk elvesztésével járt, és a jelentések szerint ez ritkán hozta el számukra a szeretetben és megbecsülésben kiteljesedő, nyugodt öregkort. Vagy ahogy Kiss Géza példázta a helyzetet:

„Néhány napja úgy vágta arcul egy 44 éves *egyke* 64 éves édesanyját, csak úgy durrant. De a 44 éves *egyke* 69 éves *egyke* apja is kucóban,³⁸ konyhában *külön asztalnál etette* apját-anyját, akiket külön néhány éve temettem. Példa a sok közül. Az *egykes* családok életét nem is tartom *családi életnek* a szó nemes értelmében.”³⁹

Mindez azért válhatott feszítő problémává, mert a nagycsalád gazdálkodásában egy hatékonynak tekinthető munkaszervezetként funkcionált, amely lehetővé tette a családtagok révén a többoldalú gazdálkodást. A nagycsalád így mind a földművelést, ha volt szőlő, a szőlőtermesztést, mind pedig az állattenyésztést viszonylag produktívan folytathatta, különösen ha bérmunkát vállalt, illetve a többletet értékesítette.⁴⁰ Ennek a családi munkaszervezetnek a hatékony működését segítette elő az úgynevezett vőrendszer, amely a 18. század végén megnövekedett munkaerőigényt kívánta kielégíteni, majd a születéskorlátozás általánossá válásakor a leányos családoknál a földbirtok örökítésének általános megoldása lett.⁴¹ A menyasszonyok munkájának felértékelődését a 18. század végétől vezetett házassági szerződéseken keresztül lehetett nyomon követni.⁴² A gazdálkodásba való bevonásuk mértéke a gyermekszülésre és -nevelésre központi kérdés volt, különösen a nagycsaládi szisztémában. Ugyanis „a fő cél éppen az, hogy dolgos kezet nyerjenek, s azért van rendszeren a perpatvar, ha az ő szólásuk szerint »fiadzik« a menyecske, s a munkára képtelenné lesz.”⁴³ (Mennyire árulkodóak ezek a kifejezések önmagukban

37 Kovács Imre [1937] 1989, 76.

38 Kucó: a kályha melletti kuckó.

39 MTA KIK Ms 4593/202. Kákics.

40 Koloh Gábor 2022, 84–88.

41 Így tehát nem az egykezés következtében alakult ki a vőrendszer, mint ahogy azt például Kiss Z. Géza is vélte: Kiss Z. Géza 1994, 206.; vagy ahogy a két világháború közötti irodalom látta, lásd Bónis György 1941, 297.

42 Koloh Gábor 2021a, 227–257.

43 MTA KIK Ms 4593/205. Kémes.

is: „az ő szólásuk szerint” – jelzi a lelkész említett távolságát a falu népétől; „fiadzik” – egyrészt ez a szülés pejoratív megnevezése, másrészt, ha már szül, fiút szüljön!) Melegh Dezső mattyi prédikátor is a fiatalasszonynak a munkában való aktív részvételét emelte ki.⁴⁴ Persze más lelkészek jelentése épp ellentmond a fentieknek: a babarci szerint a menyecske csak a házasság elején dolgozik, akkor is csak egy keveset, azt is csak a ház körül.⁴⁵ A becefa–zsibóti lelképásztor is azt látta, hogy „óvják minden nehezebb munkától”.⁴⁶ Vajon ezek az ellentmondások feloldhatók-e? Rendszerezhetők-e? Hiszen mit látott a lelkész, és mit ítélt ebből sok munkának? Érvényesül-e területi mintázat? Számos kérdésben, mint ebben is például, egyáltalán nem mutatkozik meg éles kulturális határvonal, amit aláhúz, hogy ormánsági és nem ormánsági falvak között itt ritkán lehet különbséget tenni. Külön vizsgálatot igényel a nagycsaládok jelenlétének felmérése is: az elváltakozás, tehát a szülőktől, testvértől való különválás a 19. század első felében a vajszlói uradalomban gyakran előfordult, de ez nem feltételezi, hogy a folyamat az egész régióra egy időben terjedt ki. Érdemes megfigyelni továbbá, hogy a nagycsaládok a lelkészi jelentésekben rendre a szülőkkel való együttéléstről szólnak, és nem ejtenek szót a testvéri együttélési formációkról, ezért az sem kizárt, hogy az együttélés a születéskorlátozás terjedésével vertikálisan újra nagyobb mértékű lett, de ha így is történt, az egykézést ez már inkább csak erősíthette, semmint kiváltotta volna. Ami viszont biztosra vehető, az az, hogy a nagycsaládi együttélés okozta egyenlenségek, a munkamegosztásban jelentkező aránytalanságok, illetve a hatalmi pozíció birtoklásában fakadó feszültségek korántsem garantáltak harmonikus életteret a benne lévőek számára. Ezt mi sem igazolja jobban, mint a 19. századi presbiteri anyakönyvek bejegyzéseinek sora a családon belüli viszályokról.⁴⁷

SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS

A születések korlátozása nem a modern társadalom sajátja, sem nemzetközi, sem magyar vonatkozásban.⁴⁸ A gyakorlata mögött a társadalmat a túlnépesedéstől védő értelmezés húzódott meg, amelynek érvényessége éppúgy kiterjedt a magzatelhajtásra, mint a csecsemőgyilkosságra vagy az öregek megölésére – általános megoldásnak azonban mindez nem tekinthető.⁴⁹

A születésszabályozás módjáról a lelkészek információi – amennyiben sikerült egyáltalán megtudniuk erről valamit –⁵⁰ általános képet adnak a

44 MTA KIK Ms 4593/221. Matty.

45 MTA KIK Ms 4593/171. Babarc.

46 MTA KIK Ms 4593/173. Becefa–Zsibót.

47 Koloh Gábor 2021a, 251–290.

48 Pollack Petchesky, Rosalind 1986, 27–28.; Gémes Balázs 1975, 235–238.

49 Sumner, William Graham 1978, 456–457.; Deáky Zita – Krász Lilla 2005, 100.

50 Áruklodó ezzel kapcsolatban a szavai lelkész, Józán Ignác megjegyzése: „Beszélgetés közben többször érdeklődtem már évekkkel ezelőtt is ilyen dolgok felől, de kérdéseimre nem felelnek, csak mosolyognak: nem kell azt tudni másnak.” – MTA KIK Ms 4593/246. Szava.

preventív megoldásoktól a magzatelhajtásokig, eseti utalással a csecsemőgyilkosságra is. A különböző megoldások közül többről is írt a csarnótai lelkész:

„Egyik igen jellemző a fiatalok egymástól való elkülönítése úgy, hogy azok csak ritka esetekben élhetnek együtt, negyed-, fél- vagy esetleg évenként csak egy ízben. Az őrzés szerepe az anyára vagy az anyósra van bízva. Így a gyermekszületés lehetősége a legkisebbre le van szállítva. Ez a képtelen módszer magában persze nem elegendő. Így jön alkalmazásba szükség szerint bizonyára a preventív *coitus interruptus* mellett az abortuszt előidéző gyökerek használata és a lúdtollal való felszúrás vérzés megindítására. Elkenés⁵¹ is előfordul. Szóval itt is igaz a közmondás: »Ahány ház, annyi szokás.«⁵²

A megszakított közösülés és különböző főzetekkel, növények használatával megindított abortálás gyakorlása kérdésében konszenzus volt a lelkészek között. A bábák és orvosok közbenjárásához, inkább több, mint kevesebb szerepéhez a magzatelhajtásban szintén nem fért kétség. Az óvszerek, kifejezetten a gumi használatáról azonban eltérő információkat olvasni. A szavai lelkész szerint „Óvszereket nem használnak, mert az pénzbe kerülne, azt pedig szavai ember nem ad ki semmire.”⁵³ A drávaszabolcsi, a drávaszerdahelyi, a harcányi és a kákicsi lelkész viszont már tudott ezek használatáról. Az ipacsfai prédikátor, Ádor Sándor szerint: „Évekkel ezelőtt hallottam, hogy egy falusi házaló a szappan, púder és arckenőcs, rúzs stb. mellett gumióvszert is is árult.”⁵⁴ A többiek nem tesznek említést ilyenről, ami kapcsán kérdéses persze, hogy az információhiány vagy annak tényleges mellőzése játszhatott-e ebben közre.

A lelkészi jelentésekben nagyobb hangsúly esik ennél a bábák és orvosok szerepére. Kiss Géza több orvost is megnevezett, név szerint két sellyeit és egy magyarmecskét, dr. Lombost rajta kívül a zalátai lelkipásztor is megemlíti. A sajtóanyag alapján egyiküket sem vonták felelősségre. A bábáknál viszont már történt ilyen, még akkor is, ha a közösség, mint bizalmi embereket, alapvetően védte őket.⁵⁵ A büntetés mértékére vonatkozóan a Csemegi-kódex szigorúan törvénykezett, ám a bűnügyi eljárások csak mérsékelt hatással bírtak, hiszen a leplezés technikája kifejlett volt.⁵⁶ A botykai lelkész és a zalátai lelkipásztor mégis néven nevez egy-egy olyan asszonyt, aki magzatelhajtásért börtönben ült vagy ül a jelentés írásakor.

A születésszabályozás kapcsán meglehetősen kevés szó esett a magzatelhajtással járó fizikai és lelki hatások traumatikus voltáról, miközben ennek a

51 Magzatelhajtás masszírozás útján, amit az ún. kenőasszonyok (többnyire bábák) végeztek.

52 MTA KIK Ms 4593/180. Csarnóta.

53 MTA KIK Ms 4593/246. Szava.

54 MTA KIK Ms 4593/201. Ipacsfa.

55 Deáky Zita 1996, 128.

56 Polgár István 1938, 12.; Csíki Tamás 2007, 372.

szerepe generációkon át hatott, illetve hathat.⁵⁷ Ebből a szempontból a lelkészi egykejelentéseket az empátia részleges vagy teljes hiánya jellemzi, amit számos esetben erkölcsi felháborodásuk és ítélkezésük húz alá. A férfiak számára a meg nem élt vagy jobb esetben ki nem teljesedő szexuális élet, többen is megjegyzik, feszültséget, frusztráltságot gerjesztett, de a nők esetében talán ez volt a legcsekélyebb az elszenvedett fizikai fájdalmakhoz és lelki-mentális megaláztatáshoz képest, nem beszélve arról, hogy az életük is sokszor veszélyben forgott. A jelentésekben olvasható elhajtási technikák, eszközök, növények, növényi főzetek használata-fogyasztása, az úgynevezett elkenés, de a preventív jelleggel alkalmazott méhszáj elferdítése is a test komoly sérelmével, bántalmazásával járt, és mindezt kényszerből, illetve félelemből vállalták. Ha ugyanis a kívánt egynél, esetleg kettőnél több gyermek született, ritka, hogy ne lett volna gúny, gyalázat tárgya az anya.⁵⁸ Ezek a jelentések túlnyomórészt arról a pszichés nyomásról szólnak, amely a családon belül a szüle és a közösség többi asszonyának kényszerítő hatalma által valósult meg rejtett vagy nyílt agresszió útján:

„A másodszori viselősség még nem szégyen, s rendszerint az anyám-asszony beleegyezésével történhetik, de nem mindjárt az első után. 4–5 év időköznek kell lenni. A harmadik gyermek azonban már gyalázat. K. K.-né 4 évvel ezelőtt majd megőrült szegyenében és bánatában, [a]mikor harmadik gyermekét hordozta szíve alatt. Az anyja haragudott, asszonytársai pedig a hát[a] mögött csúfoltak, szörnyülködtek, és sajnálkoztak szemtől szemben.”⁵⁹

A születéskorlátozás elleni lelkészi munka, főleg az igehirdetés, a prédikáció kevés eredménnyel bírhatott: a máriagyúdiek például „megbotránkoztató dolognak tartják templomban ilyenről beszélni.”⁶⁰ Nyilván nem csak a gyúdiek lehettek ezzel így, de érdemes Németh Lajos becefa–zsibóti lelkész jelentésére is figyelni, aki hatásos prédikációval tudott némi sikert, konkrétan meddő(nek tartott) szülőknél gyermekvállalást elérni.⁶¹ És ezt el is lehet neki hinni, hiszen magam is interjúztam olyan ormánsági adatközlővel, akinek az édesanyját Kiss Géza könyvének, az *Ormányságnak* elolvasása győzte meg arról, hogy több gyermeket szüljön.⁶² Mindez azonban közösségi szinten kevésnek mutatkozott ahhoz, hogy a normává szilárdult gyakorlatot megtörje, és fiatalasszonyok generációiba égette bele azt a fájdalmat, amelyet szülévé válva valószínűleg maga is kieszközölt.

57 Losonczy Ágnes 2005, 294.

58 A bissei lelkész nem hallott ilyenről: MTA KIK 4593/177. Bisse.

59 MTA KIK Ms 4593/228. Nagyváty.

60 MTA KIK Ms 4593/198. Gyúd.

61 MTA KIK Ms 4593/174. Belvárdgyula.

62 Löfflerné Tarr Ágnes kémesi alpolgármester közlése nyomán (2021).

KULTÚRA

Milyen volt a születésszabályozó társadalom kulturális élete? Sajátja volt-e, amelyről a lelkészek írtak, vagy egy kiterjedtebb átalakulást figyeltek meg térben, de attitűdjükben is lokális perspektívából? Ennek felfejtése céljából tekintem át előbb a vallásra, majd az erkölcsre vonatkozó, végül a népi kultúra számos tényezőjének (beszéd, öltözködés, szokások) elhagyásáról szóló, általában inkább tendenciózus véleménynyilvánításokat.

Andorka Rudolf az egykéről szóló diskurzus elemzésekor a felekezeti magyarázó okot a „valódi okok elkendőzésére és a társadalmi és gazdasági reformok szükségességének tagadására” alkalmasnak tekintette.⁶³ A felekezeti különbségek mint lehetséges tényezők, különösen az 1920-as évek elején kerültek fókuszba. Pezenhoffer Antal 1922-ben publikált elemzésében többek között így fogalmazott:

„Baranyában tehát nem egykés reformátusok nincsenek. (...) A katolicizmusnak az egykével szemben tanúsított ez a feltűnő ellenállása annál többet mondó, mert – mint láttuk – földrajzi eloszlása az egyke szempontjából csak részben kedvező, részben pedig a katolikusok ép[p]en a leg-egykebb vidéken laknak.”⁶⁴

A protestánsok részéről nem maradt reakció nélkül Pezenhoffer állítása. Kovács Pál 1923-ban publikált válaszában a vallásos szempont érvényesítését hangsúlyozza, és nem a felekezeti különbséget. Megállapítása szerint ugyanis a vallásosság hiánya az, amelyre az egykezést vissza lehet vezetni, és legkevésbé magára az egyházra, érte ezalatt különösen annak tanítását.⁶⁵ A vallásosság kérdése kapcsán a későbbiekben a laicizálódás terjedésére, esetleg a népi hitvilág jellegzetes motívumaira helyeződik a hangsúly (utóbbira példa a Kiss Géza által említett és Kovács Imre által is hangsúlyozott esőcsináló Isten képe).⁶⁶ A felekezeti különbségek szerinti magyarázat különben is mellőzi a Pierre Bourdieu által kívánatosnak tartott kritikai genealógiát,⁶⁷ és népszerűsége mindössze abban rejlik, hogy hosszabb időtávon keresztül állnak rendelkezésre az erre vonatkozó adatok. A felekezeti narratíva helyett egyre inkább a vallásosság mértéke irányába fordult el az egykés társadalom kultúrájának e vonatkozásáról folyó diskurzus. Érthető talán, hogy maguk a lelkészek is

63 Megállapítását elsősorban Simontsits Elemér és Kovács Alajos magyarázataira vonatkoztatta. – Andorka Rudolf [1969] 2001, 25–27.

64 Pezenhoffer Antal 1922, 51.

65 Kovács Pál 1923, 13–14.

66 „Ha hisz is Istenben, csak esőcsináló Istenben hisz, de nem az evangélium Istenében.” – MTA KIK Ms 4593/202. Kákics; „Vajszlón az egyik paraszt kijelentette, hogy az Istennek csak annyival van több esze nálánál, hogy tud esőt adni. Ettől eltekintve semmi különbség közöttük.” – Kovács Imre 1937, 148–149. Nem zárható ki, hogy erre a motívumra Kiss Géza hívta fel Kovács Imre figyelmét.

67 Bourdieu, Pierre 1998, 177.

inkább ebben látták meg a születéskorlátozás terjedésének egyik főbb okát, bár az egyházi adózás mértékének kérdése néhányaknál bírt némi súllyal. A kitérések, áttérések kérdése e felé a probléma felé is igyekezett nyitni, ám komoly magyarázó erővel nem bírt, különösen az érintettek egyéb, presztízsjellegű költségeinek fényében. A lelkészek közül többen is tehát a vallásos életet formálisnak, a mélyebb keresztyén lelkületet mellőzőnek mutatták be, avagy – Melegh Dezső szavaival – „amikor hazamennek, s levetik az ünneplőt, mintha mindent letettek volna.”⁶⁸ Többen is szóvá teszik, vagy legalább sugallják, hogy a templomba járás inkább az önreprezentáció helyeként funkcionált.⁶⁹ Az idősebb korú, bibliaolvasó, templomjáró lakosok ábrázolásakor, előbbieket ellentételezéseként, erősen érvényesült a mélyebb lelkületűnek vélt generáció elveszésének láttatása, miközben a lelkészek nem nyújtanak fogódzót ahhoz, hogy ez mennyiben tényleges átalakulás, és mennyiben az életút vége közeledtével együtt járó eseti reakció.

A születésszabályozó társadalom erkölcsileg beteg közegként való ábrázolása igen népszerű volt a két világháború közötti korszakban. Fülep Lajos publicisztikája is ebbe az irányba mutatott, és ezt a nézőpontot kanonizálta Horthy Miklós a Harkányban 1935 nyarán elmondott egyke elleni beszédében.⁷⁰ Az erkölcsi magyarázat beszédpanellé merevítése egyszerre működött kiváló felelősségváró elemként, és ezzel együtt vissza is tolt a problémát az érintett közösségre. Megbélyegző volta továbbá fenyegetően hatott azokban a körökben, ahol még nem volt általános a születéskorlátozás, de ennek 1935 nyarára, a demográfiai átmenet első szakaszának végére való (nyilván akkor nem látott, nem tudott) időzítése merőben elkésett üzenet volt. Az erkölcsi tényezők mibenlétét 1935-ben Kerék Mihály határolta körül: ezek az emberi önzés, kényelemvágy, hiúság (utóbbit kizárólag az asszonyokra vonatkoztatva).⁷¹ Az önzésre reflektáló válaszok a szűkebb és tágabb közösséghez való tartozást, a lokálpatriotizmust, a hazafiság mértékét helyezték a középpontba. Ez különösen azért volt kényes kérdés, mert az első világháborút követően 1921-ig a Felsőbaranyai Egyházmegye területe szerb megszállás alatt állt. Diósvizsló papja, Soós István erre reflektált, amikor bár általában véve önzőnek mutatja gyülekezetét, mégis kiemeli, hogy „Elég hazafias és nemzeti érzések, amit a szerb megszállás alatt is megmutattak, alig volt megtévedett vagy renegát magyar.”⁷² Tehát alig, de akadt. És hogy valóban nem volt homogén a szerb megszálláshoz való hozzáállás, azt a nagypeterdi lelkész sokkal konkrétabban fogalmazta meg: szerinte ugyanis népe hazafisága szalmaláng lelkületű, mindössze egy-egy szólam vagy ünneplés erejéig tartott, míg a „szerb megszállás alatt sokszor lehetett hallani, hogy mindegy az, akárhová is tarto-

68 MTA KIK Ms 4593/221. Matty.

69 Lásd például MTA KIK Ms 4593/195. Garé; MTA KIK Ms 4593/180. Csarnóta; MTA KIK Ms 4593/215. Magyarbecskönyv.

70 *Kis Újság* 1935, 196. 1.; Turbucz Dávid 2015, 164.

71 Kerék Mihály 1935, 232.

72 MTA KIK Ms 4593/186. Diósvizsló.

zunk, csak jól menjen sorsunk.”⁷³ A lelkészi jelentések e téren összességében ellentmondóak, és ennek lehetőségét eleve a kérdés is megágyazta (A közhöz, a nemzethez való kapcsolatukról milyen fogalmuk van, s mit mondanak róla?), amit a szimbolikus politikai megnyilvánulások helyi recepcióján túl valóban csak az embert próbáló időkben tanúsított magatartáson lehetett lemérni. Erre azonban kevés lelkésznek terjedt ki a figyelme. A kényelemvágyra vonatkozóan az úrgyűlölet mértékét firtató kérdéssel egybekapcsolva, a sugalmazott úrmajmolás ismertetésekor kaphatunk információt. A válaszok többnyire egyhangúak, amikor a születésszabályozás egyik fő okául, esetenként kizárólagos okául a kényelemre való törekvést láttatják.⁷⁴ Ez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a kérdés az úrgyűlölettel együtt szerepelt, hiszen csak kevés lelkész nem tartotta magát – legalább helyben – az urak közé tartozónak, ami lehetőséget adott a saját sérelmek papírra vetésére is, mint a cúni lelkész, Gyenis János esetében:

„Úrgyűlölet! A régi jobbágy nép érzésvilága él az emberekben. Szemtől szemben meghunyászkodó, a hát mögött fogát csikorgató és öklöt rázó. Egyébként gyáva, gerinctelen nép, kinek nincs öntudatos meggyőződése se vallási, se politikai téren. Az urat, aki szerinte nem dolgozik, hisz nyáron hús irodában, télen fűtött helyen ül, irigylis és – mondhatnám – gyűlöli. Ami nem töri föl a tenyeret, az szerinte nem munka. »Milyen könnyű a tisztelendő úrnak ([a] hát[a] mögött csak 'a papnak'), vasárnap elmondja azt a prédikációt, aztán kapja a sok fizetést.« »Mi két hétig járunk kapálni azért, amit a doktor fél óra alatt megkeres.« – Nemezszer hallottam ilyeneket.”⁷⁵

A kényelemszeretetet továbbá a gazdálkodási leírásokban kapott nagyobb hangsúlyt, erről tehát még lesz szó. Ami pedig a hiúságot illeti, a lelkészek egyáltalán nem csak a nőkről írtak, amikor a divatozás mértékét taglalták. Az öltözködési kultúra megváltozása különben általános jelenség volt a korban. Az első világháborút követő időkben felgyorsult a falvak „kivetkőzése”, ami a kispolgári öltözködési kultúra térhódítását jelentette, ez pedig elsősorban a hagyományos viselet elhagyásával járt együtt.⁷⁶ Az öltözködési kultúra megváltozásának regisztrálása a lelkészi egykejelentésekben többnyire itt is magával vonta a régmúlt idők hagyományának pusztulása feletti keserű szájízű, a változás lezajlása fölötti, felháborodással teli minősítéseket. Tésenfa lelkészének írásából nem lehet nem észrevenni, hogy évek múlva is sugárzik a sértettség, és ezzel nem volt egyedül:

73 MTA KIK Ms 4593/225-226. Nagypeterd.

74 „Ha a bűn okát keresem, azt sok más egyéb mellett az önzésből folyó kényelemszeretemben találok meg. Nálunk református magyaroknál ép[p]úgy, mint a római katolikus magyar atyánkfiaiánál is, mert itt ezen a vidéken csak magyarok laknak.” – MTA KIK Ms 4593/215. Magyarmecske.

75 MTA KIK 4593/181. Cún.

76 Kósa László 2006, 505.

„Divathódolata botrányos. Szinte verseny folyik az öltözködés terén. Feleségemmel sétáltunk a mezőn (2 éve), és a krumpliföldről kiabál utánunk egy lány. Megállunk; »Csak azért állítottam meg tisztelendő aszszonyt, hogy hol varratta azt a ruháját, amit vasárnap viselt, mert én is szeretnék olyat csináltatni.«”⁷⁷

Ennek apropóján azonban fontos jelezni, hogy ez nem volt új jelenség, hiszen az öltözködésre a közösség már korábban is egyértelműen presztízsbetűzőként tekintett, és az előbbi idézet is ezt húzza alá. Az új ruhák továbbra is ugyanúgy az önreprezentáció részei, mint a korábbi időkben. Az árban, anyagban, hozzáférhetőségben azonban komoly különbségek voltak, így aztán lehetővé vált, hogy egyes darabok már a mindennapok viseletévé váljanak. A hétfői öltözékben a férfiaknál megjelenő új elemeket szintén többek szavá tették.⁷⁸ A generációs váltás szempontjából konzensus van a jelentésekben: az öltözködésbeli váltás a fiatalabb generáció sajátja, az idősebbek még hordják hagyományos viseletüket. Az öltözködés elleni erősebb megjegyzések, de általában a generációs különbségek láttatása is mutatja, hogy az a tény, hogy a születéskorlátozást újabb keletű gyakorlatnak fogták fel (kivéve például a vajszlói lelkészt, aki 1825-től eredeztette azt), szorosabb összefüggést tételeztek az általánosabb jelenségek és az egykezés között. Ez aztán könnyen elfogadhatóvá tette, hogy az egyke inkább erkölcsi defetizmusként tekintsenek, amely ragályként, kórként terjed, miközben kikerült a fókuszról az idősebb generáció. Az 1850-es, 1860-as években született korosztály pedig még ismerte azt a két, esetleg három generációval korábban élt társadalmat, ahol a születéskorlátozás kezdődött, illetve normává kezdett válni, így nem túlzás azt állítani, hogy ezek az egykejelentések voltak az utolsó esélyei annak, hogy nagyobb területre kiterjedően információt gyűjtsenek erről. Bár e megközelítés szisztematikus érvényesítése elmaradt, szerencsés azonban az, hogy közvetve mégis megvalósult, részben akkor, amikor a nagycsaládról, részben pedig amikor a gazdálkodási szokásokról írtak.

GAZDÁLKODÁS

A gazdálkodási ágens a születésszabályozásról szóló diskurzusban inkább a második világháborút követően kezdett dominánssá válni, pedig a földreform kérdését és a nagybirtok problematikáját az aktív véleményformálók már a húszas években az egyke egyik legfőbb okaként említették. Kodolányi János *A hazugság öl* című írásában, amely 1927-ben jelent meg, egyértelműen a nagybirtokrendszer hibáztatta az egyke kialakulásáért.⁷⁹ Kodolányi ennek

77 MTA KIK Ms 4593/248. Tésenfa.

78 Lásd például MTA KIK Ms 4593/193. Drávaszerdahely; MTA KIK Ms 4593/246. Szava.

79 Andorka Rudolf 1969, 38.; Andorka Rudolf [1969] 2001, 19.

hangsúlyozásakor nemcsak a vajszlói évei során szerzett ismereteire, de Kiss Gézára is támaszkodhatott, aki a birtokosztódástól való félelemben látta a születéskorlátozás megjelenésének fő okát. Kovács Imre nagy hatású szociográfiájában, *A néma forradalomban* szintén a birtokproblematikát hangsúlyozta.⁸⁰ Ennyiből már látható, hogy az erkölcsi magyarázat – mint a születéskorlátozás politikai narratívája – miért lett hivatalos szintre emelve, és erre vonatkozóan Andorkának a témával foglalkozó későbbi elemzésében is érthető, hogy miért beszélt a fentiek kapcsán a valóság elkendőzéséről. A politikai szempont olykor-olykor a lelkészek írásaiban is megjelenik. Berényi István besenicei lelkész magát jelentése vége felé például kommunistának nyilvánította: „Én magam a régi és az új Magyarországgal szemben csak vád tudok lenni – (tehát kommunista vagyok) –, s nem írok erről többet.”⁸¹ Ő nagyon bízhatott abban, hogy ezek az iratok bizalmas anyagok maradnak. A gazdálkodási tényező kapcsán a lelkészek azonban jellemzően az 1848-as forradalmat követő elkülönözést tekintették a születésszabályozást kiváltó eseménynek:

„Míg jobbágy volt, megvolt a maga biztos megélhetése, szinte gyámság alatt állott, akiről megvolt a gondoskodás. Mivel nem lehetett, nem is voltak nagyratörő igényei, vágyai. Később, mikor a maga lábára kellett állania, magának kellett kiverkednie a megélhetést, érezte, mert beleütközött, azt a nagy gátat, amely a körülötte levő kötött nagybirtok alakjában útjában állt, amely növekvő családja megélhetését (útjában a) mindinkább megnehezítette. Ez volt – hogy úgy mondjuk – az a lélektani pillanata, amely az egykerendszer útjára vitte.”⁸²

A birtok kiterjedése, a művelés intenzitása, de maguknak a gazdáknak is a gazdálkodási hozzáállása visszatérő témája az egykejelentéseknek. A megélhetéshez szükséges föld mérete önmagában kevés információt szolgáltat, hiszen amögött releváns táji, talajminőségi különbségek is húzódnak, a már említett belterjesség mértékével kiegészülve. Ennek alapján dunántúli viszonylatban már 30–40 hold felett is beszélhetni a gazdagparaszti státuszról.⁸³ Mattyon például arról számolt be a lelképásztor, hogy a családok átlag 20 kataszteri holddal rendelkeztek, jó minőségű, fekete homokos talajon, de különben is több az olyan jelentés, ahol nem tapasztalható földhiány, és különösen nem földéhség, mint az olyan, ahol ezek létét panasználják. A térség gazdálkodási modellje azonban nem is kizárólag a földművelésre épül, sőt, az ormánsági rész hagyományosan állattartónak számított.⁸⁴ A gazdálkodás így diverznek mondható, ráadásul az állattartás, akárcsak a növénytermesztés, többoldalú volt, esetenként még az inkább korábbi időkre jellemző halá-

80 Kovács Imre [1937] 1989, 70.

81 MTA KIK Ms 4593/176. Besenice.

82 MTA KIK Ms 4593/238. Rózsafa.

83 Gyáni Gábor 2001, 309.

84 Rúzsás Lajos 1964, 50., 84., 92.

szat, gyűjtögetés elemeit is tartalmazva.⁸⁵ A lelkészi jelentésekben az előbbieknél is kevésbé jelentkezik összhang annak kérdésében, hogy mennyire jól, mennyire szorgalmasan művelték a helyi gazdák földjeiket. „Jól gazdálkodnak, és nagy szorgalommal”⁸⁶ – írja róluk a drávafoki lelkész. „Szorgalmas, igyekvő, szerezni akaró”⁸⁷ – mutatja be híveit a nagyvátyi pap. Van azonban éle a szavai lelképásztor vonatkozó mondatának: „A község lakossága földművelő, azt mondhatnánk, hogy túlságosan is szorgalmas nép”⁸⁸, olyannyira, hogy a vasárnapokat is munkával tölti, és nemcsak a szántón, hanem a szőlőjében is szívesen tartózkodik. A drávaszerdahelyi jelentés már a szőlőben való munkát nevezi meg, amelyet a legbuzgóbban végeztek a hívek, ám a szőlőhegyre járásban nem a szorgalom, hanem az ital hajtotta őket.⁸⁹ Többen relativizálják a szorgalom mértékét, és ebben a kérdésben az etalonnak leginkább a svábok számítottak.⁹⁰ Találhatók azonban olyan írások is az egykejelentések között, amelyekben a lelkész nem egészen vagy egyáltalán nem látja szorgalmasan gazdálkodónak gyülekezete tagjait. A szaporcai lelkész kifejezetten erősen, szinte móríci nyersséggel fogalmazott:

„Ha azt kérdezné tőlem valaki, hogy mi a szaporcai nép legjellemzőbb vonása, 2 évi itt-tartózkodás után én is csak azt felelném, amit nekem felelt 36 esztendeig itt szolgáló elődöm, a *lustaság*. Az egy cigányon kívül ilyen tunya népet még e hazában nem láttam. Elgondolásom szerint ennek oka az, hogy még egy évszázaddal ezelőtt is félig nomád életet élt.

(...)

A lustaságra jellemző esetek.

Nincs olyan sürgős dolga, hogy félórásám rá ne érne az utcán, boltban elbeszélgetni. Szerszámmal vállán mezőre mentében megáll, beszélget.

Egyházi, községi, közbirtokossági közmunkák (kézi napszám, sorfuvar) kiszolgáltatásánál a legutálatosabb *naplopó*.

Ha zsákot kell vinni, egyik sem vinne eggyel többet, mint a másik.

Midőn munkára gyülekezik a templomnál 15 ember, 10-fél 11-ig képes várni a 16.-ra, aki ki lett rendelve, de valami rendkívüli okból késik.”⁹¹

A felsorolás nem áll meg itt, a közreadott szövegben érdemes ezt is tovább olvasni. Nem mondható, hogy csak a szaporcai lelkész látta így a helyzetet: a szorgalom hiányát emlegeti fel a diósviszlói, a kései munkakezdést a drávaszerdahelyi lelképásztor. A gazdálkodás formája kapcsán több jelentésben is feltűnik az a gyakorlat, hogy a gazdák bérbe adják földjeiket, köztük életerős,

85 Andrásfalvy Bertalan 1986, 12.

86 MTA KIK Ms 4593/190. Drávafok.

87 MTA KIK Ms 4593/228. Nagyváty.

88 MTA KIK Ms 4593/246. Szava.

89 MTA KIK Ms 4593/193. Drávaszerdahely.

90 Lásd például MTA KIK Ms 4593/171. Babarc; MTA KIK Ms 4593/245. Szaporca.

91 MTA KIK Ms 4593/245. Szaporca.

munkabíró emberek is.⁹² Ez a megoldás lehetőséget biztosított arra, hogy távolabbi vidékekről úgynevezett gazdacselédek, tehát bérmunkások áramoljanak a falvakba, olyanok, akik gyakran felekezetükben, de akár nemzetiségükben is más közösséghez tartoztak. (A következő részben róluk, különösen a németekről még hosszabban lesz szó.)

Sem most, sem a korábbi időszakra vonatkoztatva nem lehet azt mondani, hogy a régió lakosainak ne lett volna meg a lehetőségük arra a gazdasági értelemben vett kibontakozásra, amely például a németeknél a kisbirtoküzemi gazdálkodási formációban megfigyelhető.⁹³ A kisipari munka vállalása és a kertgazdálkodás kevésbé preferált módja volt a megélhetési források bővítésének, ezt az egykejelentések is híven tükrözik, ám a piacozás régtől fontos bevételi forrása volt a környék lakosainak. A piacra vitték állataikat, a vidék híres sertéstartása, marha- és lótenyésztése erre irányult. A piacokra, vásárokra járás ugyanakkor nemcsak gazdasági, de kulturális hatással is bírt, és a lelkészek közül többen ezt látták a negatív hatások egyik legfőbb csatornájának: „e folytonos vásárra járás viszi őket könnyelműségre, iszákosságra”⁹⁴ – írta a hiricsi tiszteletes, dr. Tomanóczy János. Vagy ahogy Kiss Géza látta a helyzetet: „Kicsiben itt megállapíthatnám, hogy a magyar parasztember egyik legnagyobb átka a jólét, [a] munkakerülő, úrhatnám kupeckedés. Biztos út a lejtőn.”⁹⁵ Ezek a piaci kapcsolatok meglehetősen kiterjedtek voltak még azután is, hogy a szlavóniai kereskedelmi útvonal megszűnt. Pécs és Siklós szerepének fontossága e kérdésben magától értetődik; a jelentések között megemlítik továbbá célként Bonyhád, Körmen, Siófok, Szombathely, sőt Budapest vásárait, piacait, de Kiss Géza történeti vonatkozásban még az alföldi városokat is számításba vette.⁹⁶

A diverz gazdálkodás a nagycsaládok felbomlásával sokkal nehezebben volt folytatható; úgy is mondhatni, hogy korábban a családi munkamegosztás lehetővé tette a magasabb életszínvonal biztosítását. A felbomlás azonban gazdaságilag is előnytelen helyzetet teremtett, amely a születésszabályozás terjedésének és mértéke fokozódásának újabb lökést adott, amit a demográfiai átmenet folyamata csak tetézett. Az egykekérdés kapcsán közkeletűen emlegetett nagybirtok-kisbirtok problematika tehát már ezekből is látható, mindössze csak a „felszínét karcolta” a születéskorlátozás kérdéskörének.

---

92 Lásd például MTA KIK Ms 4593/224. Nagyharsány; MTA KIK Ms 4593/173. Becefa–Zsibót; MTA KIK Ms 4593/212. Kölked.

93 Ehhez lásd Koloh Gábor 2022.

94 MTA KIK Ms 4593/200. Hirics.

95 MTA KIK Ms 4593/202. Kákics.

96 MTA KIK Ms 4593/192. Drávaszabolcs; MTA KIK Ms 4593/193. Drávaszerdahely; MTA KIK Ms 4593/208. Kispeterd; MTA KIK Ms 4593/209. Kistótfalu; MTA KIK Ms 4593/202. Kákics.

TERJESZKEDŐ IDEGENEK

A gazdasági cselédek alkalmazása megnyitotta az utat a falvakba a kívülről érkezők számára. Bene Lajos a falusi társadalom morfológiai leírásakor a falvakba érkezőket, tehát a törzslakosságon kívülieket három csoportba osztotta (pontosabban nem ő, hanem a törzslakosság maga): beszármazott, jövevény és gyűttment. A beszármazott állt a legközelebb az integrációhoz, mert ő házasság vagy öröklés útján került a faluba. A jövevény megtelepedett kenyérkereső volt, míg a gyűttment szintén megélhetési okokból érkezett a faluba, de nem telepedett meg ott.⁹⁷ Az egykejelentés keletkezésének körülményeiről, a korszak hangulatáról fentebb írtam. Abból is kiderült, és itt fokozott hangsúly helyeződik arra a tényre, hogy a németek terjeszkedésétől, nemzetiségi aktivizálódásától való félelem nyomot hagyott a kérdőív összeállításán. A 2., 8., 10., 15. és 41. kérdés is szóba hozta őket: nem lehet tehát arról beszélni, hogy a kérdésre ne esett volna túlságosan is nagy hangsúly. A vidéki népesség mozgásának egy addig kevésbé figyelt vonulata a németkérdés fokozódásával jobban előtérbe került. A magyar közösségbe való beilleszkedésükkel kapcsolatos jelenségekről emiatt több lelkész is említést tett. Elmagyarosodásuk, magyarul beszélésük a jelentések alapján a fiatalabb generációknál már általánosnak volt mondható, akár a Schwäbische Türkei⁹⁸ területéről, akár Bácskából érkeztek. Leginkább azokat a településeket érintette a német beköltözés kérdése, ahol szőlőhegy volt, hiszen szőlőbirtok vásárlásával tudtak a legkönnyebben megélhetéshez és ingatlanhoz jutni. A németek munkaerejére való igényt így számos jelentés tükrözi, és nem is mindenhol a munkaerőhiány, hanem az olcsó és jó minőségű munkaerő elérhetősége miatt alkalmazták őket.⁹⁹ A nagyobb földdel és kisebb családdal bíró gazda számára éppenséggel ez egy jól működő gazdálkodási munkaszervezetet is jelenthetett (volna), amellyel pótolni lehetett a nagycsalád felbomlásával elveszített munkamegosztási formációt. A távolabbról érkező németek, horvátok vagy épp magyarok felfogadásának tehát közel sem kellett okvetlen egy hedonista, a javakat csak felélni képes gazdálkodási módot jelentenie. Kétségtelen azonban, hogy ha így alakult, az jobban a figyelem homlokterébe került.

A mélyebb megismerést viszont alapvetően akadályozta, hogy a „publicisztikában eluralkodott az a szemlélet, hogy zsidó és sváb egyaránt mohó és gátlástalan módon veti rá magát a magyar javakra.”¹⁰⁰ A jelzett birtokpolitikai nehézségek különben is jól megágyaztak annak, hogy a hazai németekre „mint gátlástalanul expanzív, konkrét célját szívósan követő”¹⁰¹ népcsoportra irányuljon a figyelem. Természetesen ennél régebb keletű a németekkel szem-

97 Bene Lajos 1925, 5.

98 Sváb-Törökország: a németek lakta dél-dunántúli vidék összefoglaló elnevezése (német).

99 Fata Márta 2014; Fata Márta 2020.

100 Ungváry Krisztián 2002, 732.

101 Spannenberger Norbert 2009, 88.

beni averzió, hiszen egészen erős formában jelentkezett már a 18. századi betelepítések idején is.¹⁰² Fülepnék a magyarság pusztulásáról szóló víziója termékeny talajra hullott tehát, amely Illyés Gyula és Babits Mihály hangján az ország egész területére kisugárzott. Különös egybeesés, hogy alig két hónappal az egykejelentések datálása után indult meg a korszak egyik legnagyobb politikai szenzációjának titulált eseménysorozata, amely a Baranya megyei Hidas református templomának bezárásával kezdődött, és pár nap múlva harangjának ellopásával, majd a fővárosban, a Kálvin téren való kiállításával folytatódott.¹⁰³ Az ügy a németek elleni hangulatkeltés egyik legeredményesebb akciója volt. Minden olyan elemet (az egykezést, a német terjeszkedést, sőt, az elnémult harangot mint irodalmi szimbólumot) tartalmazott, amiről a megelőző évek polémiai szóltak, és különösen Illyésnek a *Pusztulásban* leírt vízióját láttatta a vártnál sokkal hamarabb beteljesedni. Füzes Miklós későbbi olvasata azonban egész más értelmet adott a történeteknek, amelyet célszerű idézni:

„A hidasi lélekharangnak Budapesten, a Kálvin téren történt megkondításakor senki sem gondolhatta, hogy valójában nem a magyarság végét jelezte, mint ahogy azt a megmozdulás apostolai hirdették, hanem a némettség megtörését, benne kitüntetett helyen a völgyeségi némettségét, ami ezzel a látványos akcióval megkülönböztetetté vált, s a későbbiek során a németellenes megmozdulások első célpontját képezte.”¹⁰⁴

A németekén kívül a szláv terjeszkedés víziója is létezett, mint akut félelem, bár messze nem kapott akkora hangsúlyt, mint az előbbi.¹⁰⁵ (Legalábbis Magyarországon, de például Németországban annál inkább.)¹⁰⁶ Összességében pedig ez az aggodalom sem nélkülözte a népesedési problémát.¹⁰⁷ Esetenként tehát megjelent a kérdés a lelkészi jelentésekben, elsősorban a horvátokra vonatkoztatva. Ábrázolásuk néhány pontban hasonló a németekéhez: munkát vállalnak, beszivárognak, részben vagy egészen körbeveszik az egyes falvakat, veszedelmet jelentenek azok pusztuló népére.¹⁰⁸

A kérdősor alapján a falvakban a magyarok számszerű többségének megtartását telepítések útján látták megvalósíthatónak, ezért aztán a lelkészek rendre nyilatkoztak is arról, hogy megítélésük szerint van-e szükség te-

102 Szabó István [1941] 1990, 172.

103 Solymár Imre 1986, 35.; Koloh Gábor 2015b.

104 Füzes Miklós 1991, 33.

105 Ajtay József 1936, 4.

106 Schlumbohm, Jürgen 2007, 10.

107 „Horvátországgal szemben megyénk népességi mérlege passzív, a minek szépítésére nem használhatjuk föl ama körülményt, hogy ez az összes dunántúli megyéknél így van, mert a kivándorlás megyénkből néhány év óta erősebb alakban nyilvánul.” – Kovács István 1896, 693.

108 Lásd például MTA KIK Ms 4593/178. Bogdása; MTA KIK Ms 4593/190. Drávafok; MTA KIK Ms 4593/206. Kiscsány–Oszró.

lepítésre, és ha igen, hova, milyen és mekkora földterületre. Hol az erre a kérdésre adott válaszokból, hol a kérdőív más részeiből, de több esetben kiderült, hogy nemcsak németek, illetve horvátok, de magyarok is költöztek be több faluba. Ezek az emberek főként katolikusok voltak, és a Szegedtől délre eső térségből érkeztek, ami miatt – akárcsak a németeket – bácskaiaknak nevezték őket. Az organikus magyar beáramlás mellett azonban akadtak próbálkozások célzott telepítésre is (és lesz is még ilyen, amit az 1936: XXVI. törvénycikk, az úgynevezett „telepítési törvény” is példáz). A kölkedi lelkész ennek kudarcát hosszabban is taglalta, ami mögött az előzőekben jelzett, a megélhetéshez elegendő földterület makroregionális különbségei is meghúzódtak.¹⁰⁹

Az idegenek beáramlása láthatóan régebbi folyamat volt, amelynek különben nagy lendületet adott a 19. század derekától számos uradalom nagyobb mértékű termelésre való átállása, vagy csak egyszerűen szerkezeti átalakulása. A beköltözők idővel aztán integrálódtak, különösen, hogy nem zárt tömbökben, hanem magányosan vagy családonként érkeztek. Erre utalnak a korábbi vizsgálatok,¹¹⁰ de a jelentéseknek a németek elmagyarosodására tett megjegyzései is.

***

Az alábbiakban közreadott szövegek reményeim szerint sok és sokféle elemzés alapjául fognak szolgálni. Bízom benne, hogy éppúgy érdekes lesz a helybéli lakosoknak és a környékbeli lelkészeknek, mint a történészeknek, néprajzosoknak és a rokontudományok kutatóinak. Az előbbieken néhány olyan csomópontot emeltem ki, amelyeknél úgy éreztem, hogy nemcsak a kérdezők, de a válaszadó lelkészek számára is fontosak – esetenként égetően fontosak – voltak, de természetesen a saját érdeklődésem is orientált.

A szövegeket az egységesség és az érthetőség okán a mai helyesírás szerint közlöm, és a könnyebb befogadhatóság érdekében az oldalak változását nem jelöltem. Szem előtt tartottam a szövegek tördelését is, esetenként azonban, ahol túlon túl értelemzavarónak hatott, eltekintettem ettől. A kéziratok digitalizált változata néhány éve az online térbe is kikerült,¹¹¹ mégsem érzem haszталannak az átirat közreadását. Ezt nem csak a könnyebb feldolgozható-

109 „A telepítés gondolata már felvetődött köztünk pár évvel ezelőtt. Érintkezésbe is léptünk [az] egyik tiszántúli községgel, de olyan követelményekkel hozakodtak elő a települni szándékozók, hogy azokat nem tudtuk teljesíteni. Kértek lakást, vetőmagot – aratásig való élelmezést. Kérdezték, hogy a *tanyához* hány hold föld tartozik, mert ők csak 40–60 hold föld megmunkálására vállalkoznak. Persze felénk nincsenek akkora birtokok, a tanyarendszer is ismeretlen, s a gazda nem kötelezteti magát egy népes család eltartására – aratásig.” – MTA KIK Ms 4593/212. Kölked.

110 Koloh Gábor 2021a, 111–166.

111 Elérhetőek a következő linkeken: <http://real-ms.mtak.hu/390/>; <http://real-ms.mtak.hu/391/>; <http://real-ms.mtak.hu/391/>. (Utolsó letöltés: 2022. április 28.)

ság, befogadhatóság indokolja. A közreadott történeti adatok, az életkörülmények bemutatása, a közösség átalakulásának egykorú dokumentálása egyaránt szól – és így már jobban elérhető módon szól – a falvakról, a dél-dunántúli régióról és a két világháború közötti magyar társadalomról.

A forráskiadás ötletét egy előre el nem tervezett beszélgetés során Mohay Tamás adta az ELTE Bölcsészkarán, a néprajzos traktus folyosóján, amit ezúton is köszönök. Köszönetemet szeretném kifejezni az MTA Lendület Vidéktörténeti Kutatócsoportnak is a kötet megjelentetéséért. Köszönöm Achs Ágnesnek és Ács Mariann-nak lelkészek családjait ábrázoló fényképek beszerzését, még ha sajnos ezeket nem is tudtam a kötetben szerepeltetni. Köszönöm Mihalik Bélának, hogy a nehézkes és pontatlan latin részek tartalmát és kontextusát feltárta előttem. A lelkeszi életutak feltérképezésében nagy segítséget jelentettek Kránitz Zsolt adatai. A kötet lektorai, Deáky Zita, Pakot Levente és Ugrai János gondos szövegolvasása, észrevételei és javaslatai sokat jelentettek a kötet végső formába öntésénél. Köszönöm nekik, akárcsak Ördög Virágnak az olvasószerkesztői munkáját! A kötetben előforduló hibákért természetesen engem terhel a felelősség.

A könyv kéziratának elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiuma támogatta (pályázati azonosító: 201102/3605).

FORRÁSOK

1. Pécs, esperesi körlevél

MTA KIK Ms 4593/161.

Felsőbaranyai egyházmegye esperese, 533/1934. sz.

Nagytiszteletű Lelkésztársam!

Itt küldöm némi késedelemmel az egyke ügyében készítendő al[ap]os tanulmány alapjául szolgáló kérdőívet. Nagyon komoly kérésem, hogy a kérdőív valamennyi pontjának tekintetbe vételével igen alapos dolgotat méltóztassék készíteni. Ez nem sablonszerű kérdőív. Itt Baranya jövődjéről van szó. Csak akkor érünk célt, ha minden lelkésztárs úgy tekinteti e feladatot, hogy annak hű betöltése hozzájárul a gyógyítás munkájához. Késedelmemre való tekintettel, a munkát beküldésének terminusául március 25-ét állapítom meg. Sürgetést nem küldök. Leányegyházak tanítói jöjjenek segítségére az egyházak lelkipásztorainak.

Pécsett, 1934. február 28-án

Atyafiúi szeretettel:

Nyáry Pál s. k. esperes¹

Kérdőpontok:

Általános szempontok a helyzetkép megrajzolásához – helyenként bővíülhetnek a viszonyok szerint. Kívánatos, hogy a kép minél teljesebb és részletesebb legyen, konkrét példákkal megvilágítva. Fönntartás és aggodalom nélkül feltárandó minden, az adatok felhasználása olyan módon fog megtörténni, hogy senkinek se lehessen kellemetlensége belőle.

---

¹ Nyáry Pál református esperes-lelkész (Dunavecse, 1879 – Kaposvár, 1955). Középkoláit és a teológiát Budapesten végezte. Szalkszentmártonban és Pécsett segédlelkész, 1903-tól pécsi lelkész. 1924 óta a Bethánia Egyesület elnöke. 1928-tól 1940-ig a Felsőbaranyai Református Egyházmegye esperese. 1952-ben vonult nyugdíjba. – *Pécs-Baranyai Ismertető* 1934, 408.; Kránitz Zsolt (szerk.) 2013, 677.

1. Amennyire kinyomozható: a község és a gyülekezet története. 2. Ahol vannak németek, telepítették-e őket, és mikor, vagy beszivárogtak? A németek milyen vallásúak, vagyoni helyzetűek, milyen a viszonyuk a magyarsággal, általában milyen érzelműek, van-e köztük nemzetiségi mozgolódás, tudnak-e, akarnak-e tudni magyarul? 3. Milyenek a gazdasági és birtokviszonyok, az átlagföldbirtok, a földbirtok minősége, a gazdálkodási ágak (gabona, állattenyésztés, gyümölcs). 4. Az értékesítési lehetőségek. 5. Van-e földhiány és -éhség? Jól vagy rosszul gazdálkodnak-e? Van-e szorgalom, igyekezet, szerezni akarás? 6. Télen dolgoznak-e v[al]a]milyen háziipari téren? Szövés stb. 7. Ipari pályára mennek-e, van-e az iparosnak megélhetése? 8. Sok-e a német iparos, mi a véleményük az ipari munkáról, pályáról?

9. Az elkülön[ö]zés² hatása. Kimutatható-e az egyke kezdetének és növekedésének kapcsolata a megváltozott gazdasági renddel (jobbágyság megszűnése) s a gazdasági és birtokviszonyokkal? 10. Mikor kezdődik az egyke, s milyen arányban haladt a birtokhalmozás, milyen mérvű, sok ház és birtok kerül-e idegen kézre (beszivárgott cselédség, németek stb.)? 11. Munkálatlanul marad-e föld dolgos kéz híján? 12. Kiadják-e felébe a földet olyannak is, akik még jó munkabírók?

13. Volt-e kivándorlás külföldre, s hová? 14. Elvándorlás belföldön, városba vagy más vidékre? 15. Mikor, miért és milyen vidékekre? Viszont: milyen méretű a beszivárgás (cselédség, németek), [a] lakosság [a] régihez képest fogyott, vagy nőtt? 16. Általában a lakosság száma régen és most? 17. 100 év előtt és ma mutat-e lényeges eltérést? Ha régen a mait sokszorosán meghaladó szaporulat mellett sem volt nagyobb a lakosság, hová lett a szaporulat? 18. Mennyire változott meg a lakosság összetétele, a község arculata? A beszivárgott nép milyen, jó minőségű-e, vagy selejtes, anyagilag milyen a helyzete, s milyen erkölcsű? Az őslakosság elegyedül-e véle, összeházasodnak-e véle? Az őslakoságnak volt-e valamilyen népi művészete (faragás, szövés stb.), s él-e még belőle valami? Régi viselet, szokások, eredeti népdal, régi tánc él-e még valamennyire, s különösen hogy vélekedik és beszél róla a nép? 19. Megveti, vagy csak nem törődik vele, a népi nyelv él-e még, vagy megromlott? Általában: az úrgyűlölet és úrmajmolás tünetei.

20. Az egykezés erkölcsi kihatásai. 21. Hogyan kezdték? 22. Manapság mivel manipulálnak (preventív *coitus interruptus*³ kívül az abortuszt előidéző hunyor, elkenés stb.)? 23. Maguk csinálják-e, vagy mással csináltatják? 24. Tudva van-e, kik a kenőasszonyok, bábák, orvosok, akik gyakorolják? 25. Hol mutatható ki lelkiismeretlen működésével kapcsolatosan a pusztulás meggyorsulása? Családi élet, vőrendszer. Öregék, ifjak, gyermekek helyzete a családban, erkölcsi légkör az egyházban. 26. A menyecske dolgozik-e, s ha igen, milyen munkát, vagy pedig az első években alig van egyéb dolga a nemi

2 Az 1848-as jobbágyszabadítást követően a jobbágyok mentesültek a földesuraknak nyújtott szolgáltatásoktól. A jobbágyszabadítást az 1853-as úrbéri pátens véglegesítette.

3 *Coitus interruptus* = megszakított közösülés (latin).

életnél és az abortuszok levezetésénél? 27. Az anyaság megbecsülése vagy gyalázása. 28. A másodszor szülő asszony helyzete? 29. Meddővé vált asszonyok, gyermektelen házaspárok milyen számban vannak? 30. Fiatalok, rokonok házassága, a vele járó degenerálódások láthatók-e, s miben nyilvánulnak [meg]? 31. Általában milyenek az egészségi viszonyok (tbc stb.), terjednek-e a nemi betegségek, különösen a *lues*?⁴ 32. Lányok, menyecskék járnak-e városban piacozás stb. alkalmával találkahelyekre? 33. Milyen a vallásos élet? 34. Vannak-e komoly keresztyének, s mi a vélekedés róluk a faluban? 35. Fényűzés, kényelemszeretet stb. mennyire terjedt el?

36. Tudatában vannak-e [annak], beszélnek-e róla, hogy kivesznek? 37. Ha igen, mit mondanak róla? 38. A közhöz, a nemzethez való kapcsolatukról milyen fogalmuk van, s mit mondanak róla? 39. Telepítésre alkalmas-e a hely, s kb. milyen mértékben? 40. Nagybirtok van-e, melyből telepítés céljára sajátítani lehetne, s milyen mértékben? 41. Különösen nemzeti szempontokból (németek miatt) szükséges a telepítés? 42. Intenzívebb állattenyésztésre és gyümölcsstermelésre megvannak-e a talajbeli feltételek? 43. [A] lélekszám 1833[-ban] és 1933-ban. 44. Birtokviszonyok: a. földetlenek, b. 1–5 holdasok stb. 45. Hány a ház[ak] szám[a]? Ebből mennyi a kiürülő ház, ti. ahol már nincs utód (vagy senki sincs már abból a családból), hány az egykés ház? 46. Volt-e nagyobb számú kitér[ü]l[és] az elmúlt 100 év alatt, ami a gyülekezet fogyását igazolná?

2. Adorjás

MTA KIK Ms 4593/169.

Kérdőpontok

1. Az alakulás idejét nem tudjuk, valószínűleg a 16. század első felére esik. Adorjás (régében: Aderjás) 1794-ig mint fiók-, majd 1794-től 1798-ig mint leányegyház Sámodhoz volt csatolva. Sámod papja hetenként kétszer – szerdán és pénteken – jött át a reggeli órákban „könyörgést tenni” [az] egyik gazda házában. 1794-ben imaház épült, s ekkor nyert a gyülekezet előimádkozót Tömösközi Sámuel személyében. 1798-ban választja az anyaegyházzá alakult gyülekezet első papját, Kovács Andrást. Utána következnek: Horváth Sámuel 1799–1800, Horváth János 1800–1811, Pápai István 1811–1827, Kazinczi István 1828–1839, Bányai Lajos 1839–1841, Jenei Sándor 1841–1843, Varga Ádám 1843–1844, Szabó József 1844–1845, Tóth Ferenc 1845–1859, Csizmazia Sándor 1859–1863, Beregszászi Gusztáv 1863–1879, Hubay László 1879, Szendy Lajos

⁴ *Lues* = szifilisz (latin).

1880–1882, Kovács Bálint 1882–1889, Gödöllei József 1889–1890, Mészáros István 1890–1911, Halász Imre 1911–1930, Borzsák Lajos 1930-tól.

Az első paplak építéséről nincsen feljegyzés, csak annyi, hogy 1817-ben „a parochiális házra költöttek” 320 Ft-tot, 1818–19-ben ugyanarra 368 Ft-tot. Temploma 1836-ban készült el.

Hogy e maroknyi gyülekezet mennyi áldozattal építette egyházát, mutatja az, hogy a templomszenteléskor történt összeírás szerint a lélekszám 216, a párszám 70, a gazdák száma 39 volt!

És mindent a maga erejéből, közmunkájából és pénzéből épített!

További áldozatkészségét mutatják a következő adatok: alig épül föl a templom, már 1838-ban a paplakra 218 Ft-ot fordít, s egy telekre 9, lukmára⁵ 14 Ft adót vet ki.

1850-ben egy nagy szélvészben támadt tűz a falu negyedrészt elhamvasztotta, s a lakosság egyharmada – 72 fő – inségre jutott.

1851-ben pedig a villámcsapás rongálja meg a tornyot, tetőt és falakat, ami 218 Ft költséget okoz.

E csapások dacára már 1855-ben leteszik az új paplak alapját, s erre is 1 Ft lélekpenzt vetnek ki. Ez évben kifizetnek építésért 600 Ft-ot; a következő – 1856 – évben 1443 Ft-ot. 1857-ben templomjavításra 61, 1861-ben harangokra 620 Ft 98 Kr-t, 1862–65-ben kertet készíttetnek 226 Ft 70 Kr költséggel, 1873-ban melléképületeknek 543 Ft 76 Kr stb.

A kis gyülekezet most már az anyagiakban megerősödve folytatja életét. Nagyobb változás 1911-ben történik, amikor az egyház megszervezi a rendes tanítói állást. (Idáig lelkésztanítók voltak.) Az áldozatos atyák utódai a háború és a szerb megszállás alatt a soha nem álmodott anyagi jólétben elfordultak az egyháztól, a lukma miatt sokan áttértek az ág[ostai] ev[angélikus]⁶ vallásra, 1916-ban ledőlt tornyukat 1923-ig csonkán hagyták, míg a beállott nyomorúság meghozta újra a nevelő időket; a tékozló fiak mind visszatértek az apai házhoz. Az egyház fenntartásában, noha ez most már önmegtartóztatásba kerül, nagy erőfeszítést és buzgóságot tanúsítanak.

2. Németek egyáltalában nincsenek.

3. Föld ([az] uradalmival együtt) 1400 kat[asztrális] hold, a ref[ormátus] lakosság kezén van 430 kat[asztrális] hold, átlag egy családra esik 8 h[old].

A föld átlagos minősége: 3. osztályú. Foglalkozás: földművelés, állattenyésztés. Gyümölcsstermeléssel elvértve kezdenek foglalkozni.

4. Az értékesítési lehetőség nehézkes és költséges 3. községben.

5. Földhiány és -éhség van. Jól gazdálkodnak, szakkönyveket olvasnak. Általában szorgalmasak, s szerezni óhajtanak.

5 Lukma: „Baranyai tájszólás szerint, bor és gabona, melyet a hívek illető papjoknak járandóságul adnak. Talán am. lakma, lakoma, azaz lakmára, evésre, ivásra szükséges adomány? Hogy az eredeti a több szavainkban u-ra változik, példaul szolgáljanak: adu, udu, baglya, buglya, satu, sutu, kapar, kupor, s több mások.” – Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862, 1574.

6 Másképp lutheránus.

6. Téli munkák: szövés, fonás, seprőkészítés, kézimunka.
7. Ipari pályára csak elvétve mennek, azok is visszajönnek gazdálkodni, mert nem boldogulnak.
8. Németek nincsenek.
9. Az egyke kapcsolata a gazd[asági] viszonyokkal nem mutatható ki.
10. Az egyke kezdete nem mutatható ki, 100 év óta a lélekszám alig változott, idegen kézre csak 2 ház került, annak is már több évtizede. Németiség nincsen.
- 11., 12. Munkálatlan föld nincsen. Munkabíró nem adja ki földjét.
- 13–15. Ki- és elvándorlás s beszivárgás nincsen.
- 16–17. A 100 év előtti és mai állapot alig mutat eltérést. (216 és 205 lakos)
18. A katolikusság növekedése csak az uradalomban mutatható ki. Többnyire selejtes [a] cselédnép, velük nem házasodnak össze. Népi művészetnek – szövés – csak emléke él. A régi viseletet (fehér kebel) az idős asszonyok még tartják. A régi viselet emlékeit őrzik, becsben tartják, szépnek is, de drágának.
19. A népi nyelv megmaradt. Úrgyűlölet nem, úrmajmolás pedig csak a leányok és fiatalasszonyok között tapasztalható.
- 20–24. Az egykések manipulációi nem tudhatók, és nincs, aki felvilágosítást adna. Semmi nyoma nincs annak, hogy akár orvos, akár bába, vagy más közreműködne, valószínű, hogy a tiltott műveletet ki-ki önmaga csinálja.
25. Lelkiismeretlen működéssel kapcsolatos gyors pusztulás itt nem látható.
- 26–27. Az öregek iránt általában kevés a tisztelet, az ifjak tekintélyt nem akarnak ismerni, a gyermekek elkényeztetettek.
28. A menyecske nálunk dolgozik, úgy házi-, mint mezei munkát. A másodsorú szülő anyja itt gyakori, s csak az öregek között akad, aki az ilyent megszólja.
29. Meddővé vált asszonyok s gyermektelen házasságok száma: 5.
30. Sem nagyon fiatalok, sem rokonok házasságot nem kötnek. Degenerálódás nem tapasztalható.
31. Az egészségi viszonyok jók. Nemi betegségről nincs tudomásunk.
32. Városi találkahelyekről egyáltalában nem lehet hallani.
- 33–34. A vallásos élet eleven, buzgó, s a buzgóságot tiszteletben tartják.
35. Fényűzésről s kényelemszeretetről itt is ez idő szerint alig lehet beszélni.
36. Nem hiszek abban, hogy kivesznek, s ezt igazolja a 43. p[ont].
38. A közhöz való kapcsolatukat átérzik, s közcélokra szívesen áldoznak is.
- 39–41. Telepítésre alkalmas a hely. A községhez tartozó 350 kat[asztrális] holdas Szekerek pusztja, mely egy ref[ormátus] birtokos kezéből az Orsz. Közp. Hitelszöv.⁷ tulajdonába került, egészben kisajátítandó, és *kiválóan alkalmas lenne a telepítésre, mielőtt németek kezére kerülne!*

⁷ Országos Központi Hitelszövetkezet (1898–1952): állami támogatással működő szervezet, amelynek célja a „hitelszövetkezetek működésének szervezése, felügyelete, valamint általuk a

42. Állattenyésztésre és gyümölcsstermesztésre a talajfeltételek kedvezők.

43. Lélekszám 1836-ban (1833-ról nincs adat!) pontosan: 216, [az] 1933. évben 205.

44. Földetlenek: 4, 1–5 holdasok: 11; 5–10 h[oldasok]: 13; 10–20 h[oldasok]: 10; 20–40 h[oldasok]: 6; 40-nél több: 1.

45. [A] ház[ak] szám[a]: 60. Kiürülő ház: 5. Egykés: 9. Kitérés nem volt, csak a lukmaharc idején, de azok mind visszatértek.

Adorjás, 1934. márc[ius] 23-án

Borzás Lajos⁸
ref[ormátus] lelkipásztor

3. Babarc

MTA KIK Ms 4593/171.

Ref[ormátus] Lelkészi Hivatal: Babarc

26. – 1934. sz.

Nagytiszteletű Esperes Úr!

533/1934. sz[ámú] körlevelére – Kérdőpontok a baranyai egyke tárgyában – sorrendi nyomon haladó adataimat a következőkben terjesztem fel:

Babarc

Szent István korabeli település. Akkor Boborc volt a neve. Egykorú oklevélen már e néven szerepel, amint ezt a Zichy-Okmánytár⁹ aktái is bizonyítják.

Boborc! Honfoglaló vitéz lehetett ő is a vezérkarból, mint pl. Pataj, Kalocsá, Fajsz vagy Vecse.

Zsigmond alatt vásártartó hely, Hollós Mátyás alatt pedig lakói már „Cives de Babarc”.

Kezdetben színmagyar (ősi település), ma?? 95,5%-a német és katolikus. (Lakosság: 1500 lélek.)

---

vidéki mezőgazdasági és kisiparos tevékenységgel összefüggő hiteligények kielégítése volt.”
– Moizs Attila – Szabó G. Gábor 2012, 68.

8 Borzás Lajos református lelkész (Monor, 1887 – ?). Apja Borzás Benjamin kántor. Középiskolai tanulmányait Nagykőrösön, a teológiát Budapesten végezte. Segédlelkész volt Bátán, Tésenfán, Magyarmecskén, Kajdacson, adminisztrátor volt Vecsésen. 1913-ban rendes lelkész lett Nyáregyházán, 1924 és 1930 között Gordisán, 1930-tól Adorjásan. Adorjásan nyugszik. – *Pécs-Baranyai Ismertető* 1934, 74.; DRE RL A/4. 81. d.; *Új Dunántúli Napló* 2003. 162. 6.

9 A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. (Buda)pest, 1871–1931.